

XVIII

a m ž i a u s
studijos

2

LIETUVOS

Didžioji Kunigaikštystė

Valstybė. Kultūra. Edukacija

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII

a m ž i a u s
studijos

2

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Valstybė. Kultūra. Edukacija

Sudarytoja
RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

LI
LEIDYKLA

Vilnius
2015

Redaktorių kolegija

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Europos koledžas Natoline (Lenkija), Londono universiteto koledžas

Dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Lietuvos edukologijos universitetas

Dr. Andrej MACUK

Baltarusijos mokslų akademijos Baltarusijos istorijos institutas

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Adam STANKEVIČ (sekretorius)

Lietuvos istorijos institutas

Doc. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ (pirmininkė)

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VAŠKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas

Recenzantai

Dr. Viktorija VAITKEVIČIŪTĖ

Vilniaus universitetas

Dr. Agnius URBANAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Redakcinės kolegijos adresas

Lietuvos istorijos institutas

Kražių g. 5, 01108 Vilnius, Lietuva

El. paštas: *rstukiene@mail.lt*, *stukiene@istorija.lt*

Knygos leidybą pagal „Nacionalinę lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programą“ finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. LIT-8-47).

© Sudarymas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 2015

© Straipsnių autoriai, 2015

© Lietuvos istorijos institutas, 2015

ISBN 978-9955-847-94-6

ISSN 2351-6968

NAJAŚNIEJSZA GWIAZDA WILEŃSKA. KS. REKTOR MARCIN POCZOBUT W OSTATNICH LATACH RZECZYPOSPOLITEJ¹

WIOLETTA PAWLIKOWSKA-BUTTERWICK
RICHARD BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Adnotacja. Artykuł jest przyczynkiem do biografii Marcina Poczobuta. Tekst sygnalizuje również złożoność stosunków między uniwersytetem a pałacem biskupim panujących w XVIII-wiecznym Wilnie. Za rektoratu Poczobuta, wraz z przekształceniem w 1780 roku pojezuickiej akademii w Szkołę Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego, nastąpiło jej ożywienie. Znamienne jest, iż w dużej mierze było to możliwe nie tylko dzięki autorytetowi, ale też wytrwałej pracy i osobistym znajomościom wileńskiego astronoma.

Słowa kluczowe: Marcin Poczobut, Ignacy Jakub Massalski, Uniwersytet Wileński, Wilno, wiek osiemnasty.

W roku 1786 w podróż z Warszawy do Wilna wyruszyła szambelanowa Ludwika Byszewska, która prócz opieki nad karierą wojskową i małżeństwami swych braci, skrzętnie dbała o interesy². Kiedy w 1775 roku jej brat – Franciszek Gintowt Dziewałtowski – otrzymał promesę długoletniej dzierżawy majątku Lachowicze (*Ляхавічы*), położonego w powiecie nowogródzkim, postanowiła udać się do poprzedniego użytkownika tych ziem – biskupa wileńskiego Ignacego Jakuba Massalskiego – aby skłonić go do zrzeczenia się pretensji do majątku. Ostateczne załatwienie sprawy wymagało zatwierdzenia przywileju przez sejm grodzieński – w 1793 roku³. Byszewska wybierając się w podróż miała więc nadzieję uzyskać zgodę biskupa⁴. Zjechawszy do Wilna, wprawdzie zawitała do ks. Marcina Poczobuta, zaś następnego dnia zabiegi majątkowe zawiodły Byszewską, w nadziei na spotkanie z

1 Artykuł jest częścią projektu *Church and Commonwealth, 1569-1795*, finansowanego przez Fundację im. Mateusza B. Grabowskiego.

2 Tadeusz Mikulski, *Pani Byszewska*, in: *W kręgu oświeconych. Studia – szkice – recenzje – notatki*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1960, p. 327; Idem, *Z Polskiego Słownika Biograficznego*, in: *W kręgu oświeconych*, p. 501–503.

3 W 1793 roku Ludwika Byszewska w sprawie majątku Lachowicze wydała drukowany memoriał *Podanie do deputacyi Grodzieńskiego sejmku, w sprawie prywatnej*. Por. Karol Estreicher, *Bibliografia Staropolska*, t. 13, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1894, p. 486.

4 Liudvika Byševska, *1786 metų kelionės į Vilnių dienoraštis* / Ludwika Byszewska, *Żurnal podróży do Wilna z roku 1786*, opracowanie Vydas Dolinskas, Piotr Jacek Jamski, Ewa Manikowska, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2008, p. 41.

biskupem wileńskim, do pobliskich Werek (Verkiai). Do spotkania jednak nie doszło. Wróciwszy do Wilna, ponownie zawitała do Poczobuta, którego „prędko [jej] powrót więcej zamieszał niż widok wszystkich planet, na jaki przywykł patrzeć“. Po południu, Poczobut „teleskopy i lunety kosztujące do tysiąca czerwonych złotych, nastawił naprzeciw Werek, które tak się bliskie zdawały, jakoby przy teźże samej sali“⁵. Rozpoczynamy w ten sposób, by pokazać, że teleskopy Poczobuta nie zawsze były skierowane w niebo i że uwaga uczonego kierowana bywała także na obiekty bardziej przyziemne, co świadczyło o jego żywym zainteresowaniu wszystkim, co działo się w otoczeniu. Na wyjątkowe miejsce, jakie królewski astronom ks. Marcin Poczobut zajmował w społeczności wileńskiej i litewskiej, wskazuje właśnie przytoczona relacja. Już na wstępie postawić należy pytanie o przyczyny jego fenomenu.

Zacznijmy od geografii wileńskiej. Fizyczne sąsiedztwo pałacu biskupiego – obecnie prezydenckiego – i uniwersytetu w Wilnie, które dzieliła wąska ulica, jest niejako symbolem dwuwładzy w Kościele rzymskokatolickim na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego czasów nowożytnych. Z jednej strony ulicy mieściła się siedziba zwierzchnika olbrzymiej diecezji, skupiającej ogromną większość litewskiego duchowieństwa świeckiego (obrzędku łacińskiego). Biskup wileński najczęściej był niekwestionowanym magnatem litewskim⁶. Po drugiej zaś stronie ulicy znajdowała się wszechnica uczonej zakonnej – akademia prowadzona przez najliczniejszy i najbardziej prestiżowy w Rzeczypospolitej zakon, Towarzystwo Jezusowe. Rektor jezuickiej akademii pochodził zwykle z rodziny szlacheckiej, a wśród rektorów (jak i wśród profesorów) urodzeni koroniarze nie należeli do rzadkości⁷.

Złożone stosunki między tymi sferami w specyficzny sposób spletały się w ostatnich dziesięcioleciach istnienia Wielkiego Księstwa Litewskiego, podczas długiego pontyfikatu księcia biskupa Ignacego Massalskiego (ur. 1727, 1762–1794)⁸ i wielkiej kariery astronoma, księdza Marcina Poczobuta (*vel* Poczobutta-Odlanickiego) – jego rówieśnika (1728–1809)⁹. O ile Massalski pochodził

5 *Ibid.*, p. 127–129.

6 Zob. Jan Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno: Józef Zawadzki, 1912.

7 Zob. Ludwik Piechnik SJ, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1–4, Rzym: Apud „Institutum Historicum Societatis Jesu“, 1983–1990.

8 Zob. Irena Szybiak, Massalski Ignacy Jakub, *Polski Słownik Biograficzny* (dalej – PSB), t. XX, z. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wydawnictwo PAN, 1975, p. 135–139; Tadeusz Kasabula, *Ignacy Massalski biskup wileński*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1998; Eligijus Raila, Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis ir katalikiška apšvieta: edukacijos ir pastoracijos simbiozė, in: *Kultūros istorijos tyrinėjimai*, t. 3, Vilnius, 1997, p. 92–146; Idem, *Ignotas Ignotas. Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*, Vilnius: Aidai, 2010.

9 Zob. Michał Baliński, *Dauna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg: nakładem i drukiem Jozefata Chryzki, 1862; Edmund Rabowicz, Poczobut (Poczobut-Odlanicki) Marcin, *PSB*, t. XXVII, z. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1982, p. 52–62; Janina Kamińska, Dzieciństwo i młodość Marcina Poczobuta-Odlanickiego, in: *Z dziejów edukacji w Polsce. Studia*, pod redakcją Ireny Szybiak, Warszawa: Żak, 1995, p. 7–40; Павел Геннадьевич Космач, *М. Почобут-Одланицкий: очерк истории жизни и деятельности*, Минск: РИВШ, 2012.

z możnowładczego rodu kniaziowskiego, a swoje wyniesienie zawdzięczał przede wszystkim ojcu – hetmanowi wielkiemu litewskiemu, to Poczubot miał skromniejszą parantelę – był synem krajczego grodzieńskiego. Swoją niekwestionowaną autorytet opierał przede wszystkim na osiągnięciach naukowych, pracowitości i prawej postawie, aczkolwiek doskonale potrafił również przypodobać się patronom.

W latach 60. XVIII wieku uniwersytet jezuicki przeżywał swój ostatni rozkwit. Marazm z pierwszej połowy stulecia został zażegnany, a jezuici wileńscy, tak jak ci z innych ośrodków, zostali wciągnięci w projekt „nowego świata polskiego tworzenia“, wysunięty przez króla Stanisława Augusta. Mieli w szczególności pomagać przy opracowaniu dokładnego atlasu Rzeczypospolitej¹⁰. Wśród profesorów wileńskich wyróżniał się ks. Poczubot, gruntownie wykształcony m.in. w Grodnie, Wilnie i Pradze. Po powrocie z zagranicznej podróży po Niemczech, Francji i Włoszech w latach 1760–1764, profesor matematyki i astronomii cieszył się już międzynarodową sławą. Zawdzięczał ją między innymi odkryciom i ustaleniom dotyczącym pozycji szybkiej, mało uchwytej planety o nazwie Merkury. W 1766 roku otrzymał tytuł astronoma królewskiego, a podczas pobytu w Londynie w 1769 roku został przyjęty do grona członków *Royal Society*, czyli *Towarzystwa Królewskiego* gromadzącego zarówno zasłużonych naukowców, jak też arystokratycznych i królewskich mecenasów oraz amatorów nauki. Bez wątpienia obie nominacje działały na korzyść Akademii Wileńskiej, tym bardziej, że niosły ze sobą zawiązanie trwałych więzów z astronomami i fizykami angielskimi. Wraz z wileńską profesurą Poczubot przyjął kierownictwo obserwatorium, a w roku 1770 przystąpił do jego rozbudowy, która z przerwami trwała do 1788 roku¹¹.

Nagły kres rozkwitowi jezuickiej akademii położył papież Klemens XIV, gdy w 1773 roku skasował Towarzystwo Jezusowe. Sejm Rzeczypospolitej powołał Komisję Edukacji Narodowej i obdarzył ją funduszem pojezuickim. Podporządkował jej Akademię Wileńską, która przez kolejne siedem lat trwała w smętnym zawieszeniu, podczas gdy Komisja rozważała różne wizje roli uniwersytetów w nowym systemie oświaty. Komisji początkowo przewodniczył książę biskup wileński, który – będąc jednocześnie z urzędu biskupiego kanclerzem akademii – z nonszalancją obchodził się z funduszem uniwersyteckim. Wielu profesorów, pozbawionych środków do życia, opuściło wówczas posady i szukało beneficjów. Wizytator Komisji, Józef Wybicki, w raporcie z 1777 roku nie znalazł niczego

10 Zob. Ludwik Piechnik SJ, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 4, *Odrodzenie Akademii Wileńskiej 1730–1773*, Rzym: Apud „Institutum Historicum Societatis Jesu”, 1990; Stanisław Bednarski SJ, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków: Przegląd Powszechny, 1933 [przedruk 2003].

11 Janina Kamińska, *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773–1792*, Pułtusk-Warszawa: „Aspra-Jr”, 2004, p. 37–40, 44–48, 52–55, 100–101, 122–123; Zofia Libiszowska, *Życie polskie w Londynie w XVIII wieku*, Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”, 1972, p. 246–247; Richard Butterwick, *Poland's Last King and English Culture: Stanisław August Poniatowski 1732–1798*, Oxford: Clarendon Press, 1998, p. 231–234.

godnego pochwały poza obserwatorium Poczobuta, który wytrwale starał się u króla o osobne fundusze na utrzymanie i rozwój obiektu. Otrzymał między innymi dodatkowe środki na zakup w Anglii, w roku 1779, kolejnych instrumentów¹².

Ożywienie pojezuickiej akademii nastąpiło wraz z jej przekształceniem w 1780 roku w Szkołę Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego. W tym samym czasie Poczobut został rektorem. W świetle badań Ireny Szybiak, a zwłaszcza Janiny Kamińskiej, reforma Poczobuta była znacznie bardziej udana, aniżeli można by sądzić z czarnej legendy rozpowszechnionej na początku XIX wieku przez Hugona Kołłątaja i Jana Śniadeckiego, wrogo nastawionych do eksjezuitów, a przekazanej przez historiografię¹³. Docenił jednak dzieło Poczobuta ksiądz biskup płocki – późniejszy prymas Michał Jerzy Poniatowski, który po ujawnieniu malwersacji finansowych pod rządami Massalskiego, przejął ster Komisji Edukacyjnej w 1776 roku: „Widać w nim iak doskonale WWMPan poiąłeś ducha Kommissyi, iak nim przeięty iesteś, y w naylepszych intencyach służenia Oyczyźnie przez oswiecenie, zawsze dzielny“, napisał doń na początku 1782 roku¹⁴.

Rektorskie obowiązki odwracały Poczobuta od jego słynnych teleskopów. Szczególnie trudno było zapewnić zreformowanemu uniwersytetowi dobrą kadrę profesorską, która umiałaby połączyć wiedzę naukową z rzetelnym podejściem do dydaktyki¹⁵. Poczobut po reformie Szkoły Głównej począł zabiegać o uniezależnienie stanu akademickiego od władzy kapituły wileńskiej i biskupa Massalskiego. Otwartym pozostawał bowiem problem procedury rozstrzygnięcia sporów między nauczycielami a osobami duchownymi spoza stanu akademickiego. Jego zdaniem stan akademicki powinien zostać całkowicie wyłączony spod sądownictwa duchownego¹⁶. Miewał kłopoty z takimi profesorami jak Michał Franciszek

12 Jan Poplatek SJ, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1973, p. 31–51; Ambroise Jobert, *La Commission d'Education Nationale en Pologne. Son oeuvre d'instruction civique*, Paris: Droz, 1941, p. 164–174; Irena Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973, p. 44–67; Janina Kamińska, *Universitas Vilnensis*, p. 43–59.

13 Irena Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, p. 117–194; Janina Kamińska, *Universitas Vilnensis*, p. 60–191. Por. np. Ambroise Jobert, *op. cit.*, p. 253–261; Kamilla Mrozowska, *By Polaków zrobić obywatelami*, Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1993, p. 16–31; Eadem, *Educational Reform in Poland during the Enlightenment*, in: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland*, red. Samuel Fizman, Bloomington, Indianapolis: Indiana Univ. Polish Studies Center, 1997, p. 142–145. Za tymi krzywdzącymi sądami poszedł m.in. Richard Butterwick, *op. cit.*, p. 242–243. Jan Śniadecki, mimo krytycznych ocen, był serdecznie przywiązany do Poczobuta osobiście: Jan Śniadecki, *Żywot uczony i publiczny Marcina Odlanickiego Poczobuta. Czytany na publicznem posiedzeniu Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu przy zamknięciu rocznego biegu nauk 30 czerwca r. 1810*, Wilno: J. Zawadzki, 1810.

14 M. J. Poniatowski do M. Poczobuta, Warszawa, 27 I 1782, Vilniaus universiteto biblioteka (dalej – VUB), F16-14, k. 1. Dłuższy cytat w: Janina Kamińska, *Universitas Vilnensis*, p. 76.

15 *Ibid.*, p. 188–190.

16 Irena Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, p. 118.

Karpowicz, sławny kaznodzieja, związany z dworem Massalskiego, którego liczne obowiązki i rzekomo słaby stan zdrowia często odciagały od wykładów¹⁷.

Dodatkowe funkcje pełnione przez uniwersytet – kształcenie nauczycieli oraz sprawowanie nadzoru nad szkolnictwem – dały rektorowi wielką, społeczną rolę na Litwie. Korespondencja Poczobuta, w większości przechowana w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, pełna jest próśb od zubożonych i zmęczonych księży oraz zrozpaczonych rodziców o rozmaite dobrodziejstwa w systemie oświaty. I tak np. suplikował do ks. rektora o emeryturę pojezuicką pewien ks. Łemki z Chołchła: „Niemila mi iest uboga plebania terazniejsza, z której tysiąc tylko kłopotow mam w zysku. – Bylebym z łaski Pańskiej miał sposob do życia, zamiast zaciągania nowych Parafialnych długow na sumienie, siedziałbym gdzie w zakątku oplakując dawniejsze przewinienia; bo po zdrowiu moim miarkuję: że niezadługo przydzie się stanąć przed Bogiem”¹⁸. O pensję błagał również eksjezuita Andrzej Badowski: „dla lat podeszłych, wyzuty będąc z plebanii, w ostatnim iestem ubustwie”¹⁹. Jednak bynajmniej nie każdy suplikant o emeryturę był w sędziwym wieku i bez beneficjum. Przez pięć lat nękał Poczobuta ks. Mikołaj Myszkowski, profesor fizyki w szkole grodzieńskiej. „Nieprzyjaciele moi mogą udawać, że mam Plebanią“, przyznał w liście z 1786 roku, „nieprzeczę, mam z łaski pobocznych dobrodzieiow moich: ale to Beneficium dla swoiey dezolacyi, y dla nałożonych wielkich podatkow nic mi nie czyni“. Nareszcie w 1791 roku, „nie mogąc dłużej uczyć dla ustaiącego coraz zdrowia“, oddał swoje losy w ręce rektora i został emerytem w wieku 50 lat²⁰.

Mając pieczęć nad szkolnictwem w Wielkim Księstwie Litewskim, Poczobut zajmował się również wybrykami nie tylko uczniów, lecz i nauczycieli. Na przykład 9 listopada 1790 roku intendent przygranicznej komory bobrujskiej, Roch Tamma żalił się na profesora matematyki w bobrujskiej szkole, ks. Maszewicza, że ten nie tylko złorzeczy straży celnej, lecz również uprawia tytoń godząc tym samym w interesy skarbu. Miesiąc później podziękował rektorowi, że prorektor szkół bobrujskich, ksiądz Sipayło, „uspokoił“ Maszewicza. Jednak 2 maja 1791 roku Tamma powtórnie napisał do Poczobuta ze skargą na Sipayłę i profesorów, że „nie umieją albo nie chcą młodzieży w przyzwoitej utrzymać edukacji, i jedynie zgorzenie panuje, bo panowie studenci do tego przyszli stopnia, iż się włóczą po mieście, piją, komplementują się“. Strażnik utyskiwał ponadto, że 26 kwietnia „studenci

17 Zob. Janina Kamińska, *Universitas Vilnensis*, p. 163–169. Liczne listy M. F. Karpowicza do M. Poczobuta znajdują się w: VUB, F2 DC 42.

18 T. Łemki do M. Poczobuta, Chołchła, 18 12 1791, VUB, F2 DC 43, k. 5.

19 A. Badowski do M. Poczobuta, Mikuć, 02 08 1791, VUB, F2 DC 38, nr 8. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995*, opracował Ludwik Grzebień SJ, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1996, p. 24.

20 M. Myszkowski do M. Poczobuta, Grodno, 29 12 1786, 24 02 1789, 16 04 1789, 22 07 1791, VUB, F2 DC 44, k. 189–194; Jan Poplatek, *op. cit.*, p. 290, 382.

zostali nasłani na dom skarbowy [...] kiwać pod nos strażnikom, onych łąć, y dyfamować poważyli się [a] na ostatek bez najmniejsze[j] obserwanci, y respektu w domu skarbowym pogroźki czynili“. Zdaniem Tammy winnym wszystkiego był rządzony przez Maszewicza prorektor, który „kazał bić strażnika, gdyż naówczas przez okno patrzył, jak strażnika położywszy studenci tyranie bili, męczyli, mundur podarli, zakrwawili, y weterana ledwie żywego puścili, a to czyni[li] z zemsty Wieleb[nego] Maszewicza Profesora, na którego miałem honor zalić się przed Jaśnie Wielmożnym Panem w Roku przeszłym, y teraz za to okazane Skutki Zemsty“²¹. Poszkodowani złożyli manifest w grodzie rzeczyckim²². Nie znamy finału sprawy. Z kolei na przeciwnym krańcu Wielkiego Księstwa Litewskiego, na Żmudzi, zarówno szlacheccy obywatele, jak i Żydzi miewali powody do skarg na zachowanie uczniów ze szkoły w Krożach²³.

Jezuici od dawna byli proporcjonalnie ważniejsi w Wielkim Księstwie niż w Koronie, toteż naturalnie eksjezuici grali znacznie większą rolę w edukacji na Litwie, aniżeli w prowincjach koronnych – zwłaszcza w Małopolsce. Pamiętać należy również o dyskretnych kontaktach litewskich eksjezuitów z jezuitami połockimi, pozostałymi po pierwszym rozbiórce pod opieką carycy. Współpraca między eksjezuickimi nauczycielami, prefektami, wizytatorami i rektorem generalnie układała się dobrze (*nota bene* także z pijarami). Obyło się bez wielu zgrzytów typowych dla stosunków w Koronie, skwapliwie odnotowanych zresztą przez niektórych, antyklerykalnie nastawionych historyków²⁴. Wydaje się, że szlachta litewska bywała nieco mniej niż koronna skłonna do sarkania na nowinki pedagogiczne. Uniwersytetu Wileńskiego nie rozdierały wewnętrzne kłótnie, jakie miały miejsce choćby w Krakowie. W obliczu starań poety i liberyna Stanisława Trembeckiego o rektorstwo, wiosną 1789 roku akademicy wileńscy jednomyślnie poprosili o przedłużenie rektorstwa Poczobuta, bez przeprowadzania elekcji. I tak się stało²⁵.

21 R. Tamma do M. Poczobuta, Bobrujsk, 09 11 1790, 06 12 1790, 02 05 1791, VUB, F2 DC 48, k. 1, 2, 3–4.

22 Wypisy z ksiąg grodzkich Powiatu Rzeczyckiego, 30 04 1791, VUB, F2 DC 48, k. 5, 6–7.

23 Richard Butterwick, *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792*, Kraków: Wydawnictwo AR-CANA, 2012, p. 796–797.

24 Np. Władysław Smoleński, *Żywioły zachowawcze i Komisja Edukacyjna*, in: Idem, *Pisma Historyczne*, t. 2, Kraków: Skład główny w Księgarni G. Gebethnera i spółki, 1901, p. 95–206; Stanisław Kot, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków: Drukarnia Literacka, 1923; Kamilla Mrozowska, *Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1956, też jednak łagodzi ton w swojej późniejszej książce: *Funkcjonowanie systemu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony w latach 1783–1793*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. Por. Jan Hulewicz, *Opinia publiczna wobec Komisji Edukacji Narodowej*, in: *Studia z dziejów kultury polskiej*, red. Henryk Barycz i Jan Hulewicz, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1949, p. 401–443; Jan Poplatek, *op. cit.*, p. 395–397; Irena Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, p. 218–230.

25 Janina Kamińska, *Universitas Vilnensis*, p. 77–81.

Gorzej działo się między uniwersytetem a pałacem biskupim. Usamodzielenie się tego pierwszego nie mogło być w smak Massalskiemu, który, jako zdecydowany stronnik orientacji rosyjskiej, stał się w czasie Sejmu Wielkiego osobą znieawidzoną przez opinię publiczną. Z podobnych powodów jak prymas Poniatowski, wyjechał za granicę w 1789 roku. Będąc w Italii, bez skutku zabiegał o kapelusze kardynalski. W odróżnieniu jednak od prymasa, nie miał utorowanego powrotu do uczestnictwa we władzy po Konstytucji 3 maja i wkroczył na drogę, która wiodła go do podrzędnej – wobec Józefa Kossakowskiego – roli w kontrrewolucyjnej Konfederacji Generalnej Litewskiej oraz na Sejmie Grodzieńskim, i w końcu, w roku 1794 – na szubienicę²⁶.

Podczas nieobecności biskupa władza w diecezji wileńskiej przeszła w ręce administracji, która – chcąc nie chcąc – musiała ustosunkować się do oczekiwań opinii publicznej. Wobec dyskredytowania biskupów wileńskiego oraz inflanckiego, a także nikłego poważania, jakie zawsze miał Stefan Giedroyc, biskup żmudzki, Poczobut stał się moralnym przywódcą duchowieństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Cieszył się ogromnym autorytetem i zaufaniem. W rozmaitych sprawach zwracali się do niego ludzie nawet spoza diecezji wileńskiej²⁷. I tak 8 września 1789 roku prośbę o radę w kwestii opodatkowania duchowieństwa żmudzkiego skierował do Poczobuta ks. Kazimierz Bukaty, gdyż: „Jesteś Panie na świeczniku abyś nasze wątpliwości załatwiał. Sądzę, że i sam w gruntownym przekonaniu rzecz przenikasz i od sposobu myślenia liczniejszego duchowieństwa diecezji wileńskiej nauczony raczysz nas wątpliwość łaskawie oświecić”²⁸.

Tym samym, w wyniku wytrwałej pracy Poczobuta, m.in. dzięki jego działalności prasowej oraz wybitnym osiągnięciom w dziedzinie astronomii, wzrósł autorytet uczelni wileńskiej nie tylko w kraju, lecz także za granicą. Rektor chętnie organizował obserwacje dla przyjezdnych gości²⁹. Poczobut wielokrotnie wykorzystywał swój autorytet i posiadany kapitał zaufania dla dobra uniwersytetu. Na przykład, gdy w kwietniu 1787 roku, w Chwastowie, Grigorij Potiomkin uczenie gawędził całą noc z innym eksjezuitą, Adamem Naruszewiczem, feldmarszałek wyraził chęć poznania Poczobuta i uczynienia sławnego astronoma członkiem nowej Akademii w Jekaterynosławiu (obecnie Дніпропетровськ). List dziękczyn-

26 Zob. Irena Szybiak, *Massalski Ignacy Jakub*, p. 137–138; Eligijus Raila, *Ignotus Ignotas*, p. 74–97; Richard Butterwick, *Polska Rewolucja*, p. 302, 339, 348–349, 354–355, 359, 463, 623–625, 728, 754, 859, 866–879.

27 Richard Butterwick, *Polska Rewolucja*, p. 623.

28 VUB, F2 DC 38, k. 87. Nieco wcześniej z podobną prośbą – o wyjaśnianie dziesięcioprocentowego podatku od superaty z dóbr pojezuickich – zwrócił się do Poczobuta ks. Jan Jankowski w liście z Worni, 31 07 1789, VUB, F2 DC 41, k. 28.

29 Janina Kamińska, *Universitas Vilnensis*, p. 100–101, 108–111, 124–125; Regina Jakubėnas, *Prasa Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVIII wieku*, Kraków: Collegium Columbinum, 2005, p. 181.

ny ks. rektora był odpowiednio pełen uznania dla starań księcia taurydzkiego o podniesienie nauk na świeżo zdobytym Krymie³⁰.

Lata Sejmu Czteroletniego przyniosły jednak Poczobutowi niemałą udrękę w postaci zamachów na fundusz edukacyjny, czynionych po to, aby go obrócić na wojsko. Znaczącym atutem obrońców funduszu edukacyjnego był właśnie międzynarodowy prestiż księdza rektora Szkoły Głównej Litewskiej. Podczas debaty w sejmie, 28 maja 1789 roku, poseł inflancki Julian Ursyn Niemcewicz, broniąc Komisji, poetycko odwołał się do dumy narodowej. Albowiem torem wielkiego ziomka – Kopernika – „postępuie Astronom W[aszey] K[rólewskey] M[ości] a Rektor szkoły głównej Wileńskiej JW. Jmśc Xiądz Poczobut mąż z dzieł i biegłości swey znany w Europie; wsparty hojnością Kom[issyi] Edukacyney obserwatorium Wileńskie tak dostatnie w gwiazdarskie opatrzył narzędzia, iż oprócz Angielskich żadne w Europie równać się mu nie może [...]. Dziwna rzeczy ludzkich przemiana, te pyszne niegdyś Grecyi i Azyi Krainy co pod przyjemnym położone niebem pierwsze obrot gwiazd uważały, kwitnące niegdyś i oświecone, dziś leżą pod ciężarem gruzów i niewiadomości, pod czas gdy w śnieżney pułnocy krainie, sędziwy mędrzec, uważa, liczy, odkrywa te ogniste światów okręgi co w nocnym milczeniu toczą się nad głowy naszemi”³¹.

Poczobut, przyjmując sugestię profesora prawa, ks. Konstantego Bogusławskiego, uznał, że połączone starania obu uniwersytetów – krakowskiego i wileńskiego – mają najlepsze szanse obrony edukacji. W Warszawie podjął się współpracy z krakowskim astronomem, filozofem i matematykiem Janem Śniadeckim. Owocem tych starań były nowe statuty komisji, które – za sprawą komisarza Ignacego Potockiego – nawet rozszerzyły autonomię i przywileje stanu akademickiego³². Ze Śniadeckim – pomimo znacznych różnic światopoglądowych – utrzymywał przez długie lata pełne serdeczności stosunki. Pisząc doń 25 maja 1789 roku list, niepokoił się nie tylko o los Komisji Edukacji Narodowej, lecz również o zdrowie Śniadeckiego. Dawnym zwyczajem dzielił się także wieściami o swoich obserwacjach Merkurego³³.

30 M. Poczobut do J. Chreptowicza, Wilno, 24 05 1787, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 3119, k. 14o. Brulion listu M. Poczobuta do G. A. Potiomkina, Wilno, maj 1787, VUB, F2 DC 57, k. 9–10. Richard Butterwick, *Polska Rewolucja*, p. 237.

31 *Mowa Jaśnie Wielmożnego Imci Pana Juliana Ursyna Niemcewicza posła inflanckiego na sessyi seymowej 28. maja roku 1789. przy obronie Kommissyi Edukacyney miana*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Sejmu Czteroletniego 2, k. 286 r.–286 v., Diariusz Sejmu Czteroletniego, sesja 110, dostęp w Internecie: <<http://www.wbc.poznan.pl/publication/20152>> [06 10 2013]. Wydanie zmodernizowane: *Komisja Edukacji Narodowej (Pisma Komisji i o Komisji)*. *Wybór źródeł*, zebrał i opracował Stanisław Tync, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1954, p. 425–435.

32 Richard Butterwick, *Polska Rewolucja*, p. 514–519; Janina Kamińska, *Universitas Vilnensis*, p. 28.

33 „Z nieskończonym ustępkowaniem czekam od WWM Pana Dia listu, boś mi go spodziewać się kazał mianowicie względem opinii waszey o Projekcie Doktorow Warszawskich. Co to jest że milczysz? Czy nie chorujesz? Bo nie wierze żebyście tak długo siedzieli nad rzeczonym projektem. Proszę, zaspokoy moię troskliwość o zdrowiu swoim, które ia bardzo, a bardzo szacu-

Z dużym wyzwaniem przyszło się Poczobutowi zmierzyć w czasie sejmików listopadowych 1790 roku. Tuż przed sejmikami ksiądz Stefan Łuski, eksjezuicki redaktor *Gazety Warszawskiej*, ogłosił niezbyt realną ofertę, aby pozostali eksjezuici uczyli młódz szlachecką za darmo, uwalniając fundusz na wojsko, gdyby Rzeczpospolita wstawiła się do papieża o przywrócenie Towarzystwa Jezusowego. Poczobut nie mógl nie życzyć sobie wskrzeszenia swego zakonu; jednocześnie nie chciał zniszczenia swego dzieła w oświacie. Pracował przy pomocy sieci eksjezuickich prorektorów szkół wojewódzkich i powiatowych. Czynił wysiłki, aby instrukcje sejmikowe zawierały próby o wszczęcie starań w celu przywrócenia zakonu jezuickiego, jednak bez obrażania lub podcinania skrzydeł Komisji Edukacyjnej. Tylko częściowo ten zabieg mu się udał. Spora liczba sejmików litewskich zażądała zaboru funduszu na skarb, mimo że sejmiki te nieco częściej niż koronne prosiły o wskrzeszenie jezuitów. Na sejmiku wileńskim sam rektor padł ofiarą pomówień o konszachty z jezuitami połockimi, których posądzono o działanie w interesie Rosji. W odróżnieniu od kilku sejmików koronnych, żaden sejmik litewski nie domagał się jednak likwidacji Komisji Edukacyjnej³⁴.

Szczęśliwsze chwile nadeszły w roku następnym. Pomędzy majem 1791 a majem 1792 roku Poczobut przewodniczył licznym wileńskim uroczystościom ku czci nowej Konstytucji, wygłaszając kilka mów okolicznościowych. Chwalił m.in. dydaktyczne walory *Ustawy Rządowej*, którą wymownie określił (1 lipca 1791 roku) jako „katechizm chrześcijańsko-obywatelski”³⁵. Ten zwrot, podobnie jak silnie opatrnościowy wątek jego dziękczynienia za Konstytucję, przypomina nam, że Poczobut nigdy nie odszedł od ortodoksyjnej nauki Kościoła katolickiego – jego postawa, jednoznacznie katolicka, leżała u źródeł ówczesnej i późniejszej krytyki reformy wileńskiej. O ile głównego krytyka astronoma, ks. Hugona Kołłątaja, można uznać za najważniejszą postać katolickiego oświecenia w Rzeczypospolitej, to ks. Poczobuta określilibyśmy jako wzorowego przedstawiciela oświeconego katolicyzmu³⁶.

ię, iako publiczności użyteczne i potrzebne. Ja się dobrze mam, i wczora przy pogodzie obserwo-wałem Merkuryusza mającego być iutro w Konjunkcyi ze Słońcem. Co mi się niudało na Meri-dyanie ale we 24 minuty po przeysciu przez merydyan. Dziś byłbym go pewnie obserwował na merydyanie, gdyby była pogoda. Proszę być zdrowym a do mnie częsciej pisać i wierzyć zem iest prawdziwie z respektem WWM Pana Dia, Nayniższym Sługą, X. Poczobut“. M. Poczobut do J. Śniadeckiego, Wilno, 25 05 1789, VUB, F19-39, k. 8.

34 Richard Butterwick, *Polska Rewolucja*, p. 663–675.

35 *Ibid.*, p. 742, 744, 768. Cyt. za: Magdalena Ślusarska, Konstytucja 3 Maja w kaznodziejstwie okolicznościowym lat 1791–1792, in: „*Rok Monarchii Konstytucyjnej*”. *Piśmiennictwo polskie lat 1791–1792 wobec Konstytucji 3 Maja*, red. Teresa Kostkiewiczowa, Warszawa: Instytut Badań Li-terackich PAN, 1992, p. 163.

36 Por. Mark O'Connor SJ, Oświecenie katolickie i Marcin Poczobut SJ, in: *Jezuici a kultura pol-ska*, red. Ludwik Grzebień SJ, Stanisław Obirek SJ, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1993, p. 41–49; Emanuel Rostworowski, Ksiądz pleban Kołłątaj, in: *Wiek XIX. Prace ofiarowane Ste-fanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, red. Barbara Grochulska, Bogusław Leśnodorski, Andrzej Zahorski, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967, p. 49–63; Richard Butterwick-Pawlikowski, Między oświeceniem a katolicyzmem, czyli o katolickim oświeceniu i oświeconym katolicyzmie, in: *Wiek Oświecenia*, t. 30, Warszawa, 2014, p. 11–55.

W zupełnie innych okolicznościach musiał Poczobut bronić statusu i funduszy Komisji Edukacji Narodowej oraz Uniwersytetu w czasie rządów konfederackich. Grasujący na czele litewskiej konfederacji biskup inflancki Józef Kossakowski nie krył swojej niechęci do „S. Ignacego Syna”³⁷. Za jego sprawą generalność litewska powołała 19 marca 1793 roku odrębną komisję dla Wielkiego Księstwa Litewskiego, co Poczobuta wielce niepokoiło, zwłaszcza, że według konfederackich władz litewskich „Oczyzna więcej pożytku odniesie z cnotliwych obywateli, jak obiecywać może po matematykach, astronomach itd.”³⁸. Podczas Sejmu Grodzieńskiego Poczobut stale czuwał przy obradach. O niez mordowanych staraniach astronoma świadczy pięćdziesiąt listów pisanych do jego zastępcy w obserwatorium, ks. Andrzeja Strzeckiego. Znowu we współpracy z Janem Śniadeckim doprowadził do, w miarę korzystnego, prawodawstwa dotyczącego ponownie połączonej Komisji Edukacji Narodowej oraz uniwersytetu. Obie szkoły główne zachowały większą część swojej autonomii³⁹. Aby korzystnie wpłynąć na głównego decydenta, Poczobut i Śniadecki urządzili dla ambasadora Rosji, Jakoba Johanna Sieversa, obserwację transzytu Wenus przez słońce – odbyła się ona w towarzystwie króla 5 września 1793 roku⁴⁰.

O trwałym uznaniu Stanisława Augusta dla Poczobuta najlepiej świadczy umieszczenie popiersia uczonego wśród namalowanych i wyrzeźbionych portretów bohaterów narodowych w Sali Rycerskiej zamku warszawskiego, otwartej dla publiczności w 1786 roku. Spośród innych sportretowanych herosów w tamtym czasie żył jeszcze tylko Adam Naruszewicz. O prestiżu astronomii w Polsce stanisławowskiej świadczy ponadto wyeksponowanie popiersia Heweliusza oraz nadanie Kopernikowi honorowego miejsca w tejże sali – przed marsowymi magnatami i książętami Kościoła⁴¹.

Jednym z najdonioślejszych osiągnięć Poczobuta, którego omówienie wykracza poza ramy tego artykułu, było kierowanie uniwersytetem podczas oraz po likwidacji państwa polsko-litewskiego, w sposób, który położył fundamenty największej świetności, jaką przeżywała wszechnica wileńska w początkach XIX wieku⁴². Ten

37 J. K. Kossakowski do M. Poczobuta, 29 04 [1793], VUB, F2 DC 42, nr 90, f. 139. List jest mało czytelny, ale zawiera wulgarne i poniżające zwroty.

38 Janina Kamińska, *Universitas Vilnensis 1793–1803. Od Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego do Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2012, p. 32–34 (cytat z *Uniwersatu względem Duchowieństwa* na s. 32). Por. ocenę postawy biskupa Kossakowskiego w tym okresie pióra Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Livonijos vyskupo Juozapo Kazimiero Kosakovskio LDK vizija antrojo valstybės padalijimo akivaizdoje, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2001/1, Vilnius, 2002, p. 73–86.

39 Te listy wypełniają: *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka*, F. 151, ap. 636. Zob. Janina Kamińska, *Universitas Vilnensis 1793–1803*, p. 34–44.

40 Eligijus Raila, *Ignotus Ignotas*, p. 88.

41 Andrzej Rottermund, *Zamek warszawski w epoce Oświecenia. Rezydencja monarsza: funkcje i treści*, Warszawa: Zamek Królewski, 1989, p. 123–144.

42 Zob. Janina Kamińska, *Universitatis Vilnensis 1793–1803*, oraz Daniel Beauvois, *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*, cz. I, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010.

rozkwit umysłowy i kulturowy wyrósł jednak z gruntu przygotowanego przez fenomen Wilna w ostatnich dziesięcioleciach Rzeczypospolitej. Wtedy to dwa sąsiadujące i czasem rywalizujące ze sobą ośrodki starały się o rząd dusz na Litwie. Gwiazdę biskupią przyćmiła gwiazda ks. rektora, która była najjaśniejsza nie tylko w Wilnie, lecz promieniowała na najdalsze zakątki Wielkiego Księstwa Litewskiego, Korony Polskiej i Europy.

Źródła drukowane i literatura

- Byševska Liudvika, *1786 metų kelionės į Vilnių dienoraštis / Ludwika Byszewska, Żurnal podróży do Wilna z roku 1786*, opracowanie Vydas Dolinskas, Piotr Jacek Jamski, Ewa Manikowska, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2008.
- Byszewska Ludwika, *Podanie do deputacyi Grodzieńskiego sejmku, w sprawie prywatnej*, Grodno, 1793.
- Komisja Edukacji Narodowej (*Pisma Komisji i o Komisji*). *Wybór źródeł*, zebrał i opracował Stanisław Tync, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1954.
- Śniadecki Jan, *Żywoć uczony i publiczny Marcina Odlanickiego Poczubota. Czytany na publicznem posiedzeniu Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu przy zamknięciu rocznego biegu nauk 30 czerwca r. 1810*, Wilno: J. Zawadzki, 1810.
- Baliński Michał, *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg: nakładem i drukiem Jozefata Chryzki, 1862.
- Beauvois Daniel, *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010.
- Bednarski Stanisław SJ, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków: Przegląd Powszechny, 1933 [przedruk 2003].
- Butterwick Richard, *Poland's Last King and English Culture: Stanisław August Poniatowski 1732–1798*, Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Butterwick Richard, *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792*, Kraków: Wydawnictwo AR-CANA, 2012.
- Butterwick-Pawlikowski Richard, *Między oświeceniem a katolicyzmem, czyli o katolickim oświeceniu i oświeconym katolicyzmie*, in: *Wiek Oświecenia*, t. 30, Warszawa, 2014, p. 11–55.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995*, opracował Ludwik Grzebień SJ, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1996.
- Estreicher Karol, *Bibliografia Staropolska*, t. 13, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1894.
- Hulewicz Jan, *Opinia publiczna wobec Komisji Edukacji Narodowej*, in: *Studia z dziejów kultury polskiej*, red. Henryk Barycz i Jan Hulewicz, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1949, p. 401–443.
- Jakubėnas Regina, *Prasa Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVIII wieku*, Kraków: Collegium Columbinum, 2005.
- Jobert Ambroise, *La Commission d'Éducation Nationale en Pologne. Son oeuvre d'instruction civique*, Paris: Droz, 1941.
- Kamińska Janina, *Dzieciństwo i młodość Marcina Poczubota-Odlanickiego*, in: *Z dziejów edukacji w Polsce. Studia*, pod redakcją Ireny Szybiak, Warszawa: Żak, 1995, p. 7–40.
- Kamińska Janina, *Universitas Vilnensis 1793–1803. Od Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego do Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2012.
- Kamińska Janina, *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773–1792*, Pultusk-Warszawa: „Aspra-Jr”, 2004.
- Kasabuła Tadeusz, *Ignacy Massalski biskup wileński*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1998.
- Kot Stanisław, *Komisya Edukacyi Narodowej 1773–1794*, Kraków: Drukarnia Literacka, 1923.
- Kurczewski Jan, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno: Józef Zawadzki, 1912.
- Libiszowska Zofia, *Życie polskie w Londynie w XVIII wieku*, Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”, 1972.

- Mrozowska Kamilla, *By Polaków zrobić obywatelami*, Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1993.
- Mrozowska Kamilla, Educational Reform in Poland during the Enlightenment, in: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland*, red. Samuel Fizszman, Bloomington, Indianapolis: Indiana University Polish Studies Center, 1997, p. 113–154.
- Mrozowska Kamilla, *Funkcjonowanie systemu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony w latach 1783–1793*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985.
- Mrozowska Kamilla, *Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1956.
- O'Connor Mark SJ, Oświecenie katolickie i Marcin Poczubot SJ, in: *Jezuici a kultura polska*, red. Ludwik Grzebień SJ, Stanisław Obirek SJ, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1993, p. 41–49.
- Piechnik Ludwik SJ, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1–4, Rzym: Apud „Institutum Historicum Societatis Jesu”, 1983–1990.
- Poplatek Jan SJ, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1973.
- Rabowicz Edmund, Poczubot (Poczubot-Odlanicki) Marcin, *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVII, z. 1, 1982, p. 52–62.
- Raila Eligijus, *Ignotus Ignotas. Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*, Vilnius: Aidai, 2010.
- Raila Eligijus, Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis ir katalikiška apšvieta: edukacijos ir pastoracijos simbiozė, in: *Kultūros istorijos tyrinėjimai*, t. 3, Vilnius, 1997, p. 92–146.
- Rostworowski Emanuel, Książd pleban Kollątaj, in: *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, red. Barbara Grochulska, Bogusław Leśnodorski, Andrzej Zahorski, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967, p. 49–63.
- Rottermund Andrzej, *Zamek warszawski w epoce Oświecenia. Rezydencja monarsza: funkcje i treści*, Warszawa: Zamek Królewski, 1989, p. 123–144.
- Šmigelskytė-Stukienė Ramunė, Livonijos vyskupo Juozapo Kazimiero Kosakovskio LDK vizija antrojo valstybės padalijimo akivaizdoje, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2001/1, Vilnius, 2002, p. 73–86.
- Smoleński Władysław, *Pisma Historyczne*, t. 2, Kraków: Skład główny w Księgarni G. Gebethnera i spółki, 1901.
- Szybiak Irena, Massalski Ignacy Jakub, *Polski Słownik Biograficzny*, t. XX, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wydawnictwo PAN, 1975, p. 135–139.
- Szybiak Irena, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
- Ślusarska Magdalena, Konstytucja 3 Maja w kaznodziejstwie okolicznościowym lat 1791–1792, in: *„Rok Monarchii Konstytucyjnej”. Piśmiennictwo polskie lat 1791–1792 wobec Konstytucji 3 Maja*, red. Teresa Kostkiewiczowa, Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 1992, p. 153–175.
- W kręgu oświeconych. Studia – szkice – recenzje – notatki*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1960.
- Космач Павел Геннадьевич, *М. Почубот-Одлянчиккий: очерк истории жизни и деятельности*, Минск: РИВШ, 2012.

ŠVIESIAUSIOJI VILNIAUS ŽVAIGŽDĖ.
KUNIGAS REKTORIUS MARTYNAS POČOBUTAS
PASKUTINIAISIAIS ABIEJŲ TAUTŲ
RESPUBLIKOS METAIS

WIOLETTA PAWLIKOWSKA-BUTTERWICK
RICHARD BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Kai 1786 m. Liudvika Byševska ketino aplankyti Vilniaus vyskupą Ignotą Jokūbą Masalskį, nerado jo namuose. Keliautoja nuvyko pas Vilniaus universiteto rektorių kunigą Martyną Počobutą ir šis, nukreipęs teleskopą į Verkius, parodė jai vyskupo I. J. Masalskio rezidenciją. Šis epizodas simboliškai atskleidžia per ilgą Ignoto Jokūbo Masalskio vyskupavimo laikotarpį (I. J. Masalskis gimė 1727 m., vyskupu buvo nuo 1762 m. iki 1794 m.) susiklosčiusius sudėtingus santykius tarp dviejų centrų – vyskupo rūmų ir Vilniaus universiteto, o kartu parodo vyskupo amžininko, karališkojo astronomo Martyno Počobuto (1728–1809), turėtą įtaką.

Straipsnyje siekiama atskleisti, kokią išskirtinį moralinį autoritetą to meto visuomenėje buvo įgijęs buvęs jėzuitas M. Počobutas, 1780 m. tapęs reformuoto bei Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyriausiąja mokykla pervardyto Vilniaus universiteto rektoriumi. Nepaisant to, kad rektoriaus pareigos atitraukė M. Počobutą nuo astronominių tyrimų, jo tarptautinis pripažinimas (1769 m. jis buvo išrinktas Londono karališkosios akademijos nariu) padėjo pritraukti į universitetą talentingų dėstytojų ir ginti ne tik observatorijos ar universiteto, bet ir visos Edukacinės komisijos finansinius interesus. Ne veltui 1789 m. gegužę Ketverių metų seimo forume Julijonas Nemcevičius poetiškai aukštino M. Počobuto „ugningų pasaulių orbitų“ atradimus.

Užėmęs rektoriaus pareigas, M. Počobutas tapo ir visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mokyklų sistemos vadovu. Daugelis buvusių jo ordino brolių jėzuitų kreipėsi į jį su prašymais dėl išlaikymo (pensijų) paskyrimo, o jis pats neretai keliaudavo iš vieno Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės krašto į kitą, spręsdamas įvairius mokyklų veiklos ar vidaus drausmės pažeidimo klausimus. Tuo pat metu Vilniaus vyskupo I. J. Masalskio žvaigždė, išaiškėjus jo finansinėms machinacijoms, padarytoms einant Edukacinės komisijos pirmininko pareigas, ėmė blėsti. Ketverių metų seimo (1788–1792) laikotarpiu jį visiškai užtemdė M. Počobutas. Į rektorių buvo kreipiamasi įvairiausiais klausimais, netgi dėl dalykų, nepriklausančių jo kompetencijai, pavyzdžiui, dėl Lietuvos dvasininkų apmokestinimo. Jį laikydami autoritetu, 1790 m. lapkritį du trečdaliai Lietuvos pavietų seimelių

išreiškė reikalavimą sugrąžinti jėzuitų ordiną, nors ir nepajėgė apsaugoti nuo kritikos Edukacinės komisijos atžvilgiu. Susidūręs su kontrrevoliucinės 1792–1793 m. Lietuvos generalinės konfederacijos lyderių priešišku, Gardino seimo metu M. Počobutas dėjo visas pastangas, kad užtikrintų universiteto ateitį.

Reikšminiai žodžiai: Martynas Počobutas, Ignotas Jokūbas Masalskis, Vilniaus universitetas, Vilnius, XVIII amžius.